

Pedagogikhistoriska konferensen, Stockholm 2006
 Session 11 "Pedagogikhistoria som fabrikation av nuet och framtiden"
 Annika Ullman, docent
 Inst. för samhälle, kultur och lärande
 Lärarhögskolan i Stockholm

Som om...

C.J.L. Almqvist som pedagogisk utopist

Carl Jonas Love Almqvist (1793-1866) är nog en av de svenska författare som lockat till flest studier, uppsatser och betraktelser.¹ Detta är icke att förvåna. Almqvists rika och genreöverskridande produktion utmanar, lockar, gäckar och provocerar. Almqvist vill förändra världen. Och han tycker sig leva i en utvald tid av genomgripande möjligheter:

Vår tid är ny, säger man. Vi gå ett nytt tidevarv till mötes: må vara, men varuti? Varuti består det nya, som vi gå till mötes?

I samhällets pånyttfödelse, svara man. Vi tvivla ej därpå; men männe ett tidevarv av så genomgripande kraft, som vårt, blott stanna vid samhällsbyggnaden? vid politiken? Därpå tvivla vi.²

Poesin, representationsformen, äktenskapet, berättarkonsten, utbildningsväsendet – det är många förnyelsefrågor som experimenteras inom Törnrosböckernas ramberättelse, som utgör teman för enskilda romaner och som behandlas i de 100-tals tidningsartiklar som bär Almqvist signum.³ I min egen pågående studie har jag valt att särskilt fokusera på den sprängkraft som Almqvist tillmäter utbildningsfrågorna (det är faktiskt förvånansvärt få som gjort detta tidigare)⁴. Förutom skrifter och litteratur enligt ovan har jag därmed också kunnat ägna intresse åt ett par av Almqvists mer praktiska reformexperiment. Under tolv år (1829-1841) var han den stridbare rektorn för Statens Normalskola (ett nyinrättat experimentläroverk på uppdrag av Stora uppfostringskommittén, "snillekommittén"). Eftersom det nya läroverket saknade adekvata läroböcker skrev Almqvist själv under sin rektorsperiod åtta nydanande i de mest skilda ämnen.⁵

I det här konferenspapperet passar jag på att pröva några av mina tankar och tolkningar i projektet. Visst är det så att Almqvists fascination för *det som* (ännu) *inte är* och hans litterära förmåga att *skapa det som* (ännu) *inte finns* ger en ganska spännande utgångspunkt för att diskutera utopi och utbildning? Som om det inte var som det var, som om det kunde vara annorlunda. *Som om* människobarnen genom uppfostran och utbildning skulle kunna göras beredda att omskapa världen godare, sannare och skönare... Jag inleder med en genomlysning av de fyra texter där Almqvist är som mest explicit när det gäller utbildningsfrågorna. Vad skrev han? När skrev han? Hur skrev han? Därefter ges några förslag på hur man kan förstå det almqvistiska bildningsprojektet med dess gäckande och befordrande framtidsbilder: vad betyder det till exempel att Almqvist gör latinfrågan till en symbol för var Utopia är beläget?; framför oss i tiden eller bakom? Avslutningsvis leker jag lite vidare med det almqvistiska "*som om*"-temat: Hur bär han sig åt för att locka oss se sådant som inte finns?

I Programskrifterna

Mest kända av Almqvists skrifter om utbildning är den 190-sidiga boken *Om svenska uppfostringsväsendet* (1840). De tre övriga texter som jag här lyfter fram som programtexter är den 70-sidiga skriften *Manhemsförbundets organismus* (1820), artikeln "Några drag" (i *Skandia* 1834) samt ett kortare avsnitt ur *C.J.L. Almqvist Monografi* (1844-45). De fyra texterna är tillkomna i helt olika sammanhang. För att också få möjlighet att kommentera dessa har jag här valt att presentera dem i kronologisk ordning.

1. Ett läroplansförslag av det ovanliga slaget

Förslag till *Manhemsförbundets organismus* trycktes 1820, två år innan den skönlitterära debuten med *Amorina*. Almqvist hade då efter sex år slutat som informator hos familjen Hisinger men arbetade ännu kvar som kanslist på Ecklesiastikexpeditionen. Almqvist var under de här åren djupt engagerad i det så kallade Manhemsförbundet och det var inom sällskapetets ram som detta götiskt-kristna pedagogiska program konstruerades (men aldrig accepterades). Man kan säga att det rör sig om ett totalförslag, en storartad idé för *gossens* hela bildningsgång. Ty detta är ett aktstycke som önskar forma en ny manlighet rustad för ett modernt svenskt medborgarskap.⁶

I förslaget skisseras en bildningsgång som är en Gradvandring såväl genom historien som genom varje enskild människas utvecklingsstadier. Med en början i ett hedniskt mörker skall ynglingarna i nio olika etapper (grader) ledas mot en slutpunkt i kristendomens ljus, och då rustade för ansvarigt medborgarskap i såväl Sverige som i Himmelen. Fyra på varandra följande utvecklingsuppgifter har då fullbordats: "Det allmänna erkännandet av Förädlingsbehov", "Utvecklingen och Fulländningen av Fysisk mänsklighet", "Övergången från Fysisk till annan högre Kraft" samt "Kristendomen; förbundets fulländning". I förslaget finns en mycket detaljerad plan för genomförandet, skisserad genom olika symboliska förlopp, retningar och utmaningar. Denna iscensättning bygger, som Jon Viklund (2004) lyfter fram, på tre grundläggande retoriska och pedagogiska idéer: "Den första har att göra med *förebildens* och *inlevelsens* roll för bildningen, den andra gäller *åskådliggörandets* funktion på påverkan och den tredje *presentationens* teknik och *stilens* väsentliga funktion".⁷ Att Almqvists själv fann denna ungdomsskrift central för sitt bildningsprojekt försäkras av att han 30 år senare lät omtrycka den i *C.J.L. Almqvist Monografi*, och därtill gav den följande läsanvisning: "Manhemsförbudets organism skrevs år 1816. Utförligare framställning om föreslagna förbättringar vid svenska undervisningsverken och akademierna, såväl som om Nya Elementarskolans system, finnes i den år 1840 tryckta och utgivna boken: *Om Svenska Uppfostringsväsendet* av C.J.L. Almqvist."⁸

2. Med Nya Elementarskolan som levande exempel

Mitt under sin hektiska rektorsperiod publicerade Almqvist "Några drag" (i *Skandia* 1834), en artikel som på ett helt annat sätt än den tidigare skriften hade förutsättningar att kugga in i den pågående utbildningsdebatten.⁹ Experimentverksamheten på Nya Elementarskolan måste förklaras och sättas i sitt sammanhang. Det här var ett tillfälle för Almqvist att tala teori med hjälp av en god praktik. Han sekvenserar sin framställning under sex rubriker. Anslaget är bestämt, "Humanitet och lärdom" lyder den första uppfordrande överskriften. Tiden är äntligen inne – skriver han – för att inte endast värdera "bokvett" utan också "mennisko-vett": "*Humaniteten värderar och erkänner Lärdomen: men Lärdomen har understundom gifvit prof på djup missaktning för Humaniteten.*"¹⁰

Almqvist är naturligtvis medveten om att han nu trampar vissa på tårna. Och om det mot förmodan är någon av de "ensidigt lärde" (hans uttryck) som ännu inte uppfattat den detaljen så får de nu ytterligare en chans: Lärdomen, skriver han, är alltid vördnadsvärd när den står i andra rummet. Så dock inte alltid när den går att kämpa för besittningen av det *första* rummet: "Charakteren af hetta och en viss älskvärd barnslighet saknas sällan, när man på allt sätt vill hafva rätt, under det en hemlig oundertycklig känsla säger en sjelf, att man har orätt."¹¹ Att uppfatta tidens krav som om att lärdomen skulle ersättas, bytas ut mot humaniteten är naturligtvis rent nonsens menar Almqvist. "Dessa utrop drabba icke; ty de är falska." Meningen är helt enkelt bara den att medelst mennisko-vettet vaska guldets ur bok-vettet "samt vördsamt lemna det öfvriga derhän", avslutar han sin argumentation i etapp ett. Intensiteten i texten ökar emellertid under rubriken "Hvaraf komma ytterligheterna hos partierna?" där han ondgör sig över att utbildningsfrågorna ständigt snor in sig i dogmatism och antingen-eller-resonemang. Ständigt denna polarisering mellan de två ytterligheterna: allt gammalt kvar eller allt gammalt bort! Så utomordentligt dumt.

...då Verld och Mensklighet ej är ett redan avlidet ting, utan *lever*, och såsom lefvande oupphörligt *framgår*: så måste, i hvarje ögonblick af denna stora utveckling, *åtskilligt* föräldras och vissna; men ej allt på en gång.¹²

Nej utbildningsväsendet – dess innehåll och utformning – måste naturligtvis alltid prövas och omprövas så att det står i samklang med sin tid. Det måste utbilda medborgarna för de uppgifter som ligger nära, och i framtiden. Inte för uppgifter som var nödvändiga igår eller som behövdes under Antiken. Almqvist önskar sig en skoldebatt i vishetens tecken; ett framsynt och modigt iakttagande av vad som skall bort och vad som måste till.

Består icke visdomen uti att just inse, *hvad* som i hvarje tid är rätt att införlifva af det nya, och *hvad* som af det gamla vissnar, – samt följaktligen, om det (oaktadt sin förvissning) likväl envist bibehålles, ej annars än som dödkött stannar kvar?¹³

Under den tredje rubriken ”Hvad är det enda sätt, att rätt härma Antiken?” fortsätter Almqvist sin mission att rensa upp bland argument och tveksamma bevekelsegrunder. Man måste ordentligt akta sig för att tolka den gamla goda tiden allt för bokstavligt. Förebildlighet måste användas med förstånd.

Om vi skola likna de Gamle, så är inte det nog, att vi göra efter i åtskilligt smått så, som de gjort det; utan vi måste göra så, i *stort*. Vi blifva annars deras caricaturer; små apor af stora människor.¹⁴

Almqvists affinitet är inte att ta minste på. Det enda rätta sättet att efterlikna antiken är att göra det på ett självständigt sätt. Och inte bara det. Jag tror att man skulle kunna upphöja följande utsaga till ett almqvistiskt imperativ: ”att *icke* härma, utan vara, på sin plats och sin tid, *det* som Försyn och Natur gjort var och en till – samt att vara *detta* med virtuositet.”¹⁵

Också texten under den fjärde rubriken ”Bör man i den allmänna undervisningen nyttja monitörer eller icke?” andas ett visst ursinne, även om vi här har att göra med mer prosaiska ting. Vem har påstått att alla lärare alltid – ständigt och jämt – skall lämna ifrån sig undervisningen till några av klassens bästa elever? Vem har sagt att monitörssystemet (som alltså används vid rektor Almqvists egen skola, Nya Elementar) skulle vara lösningen på all världens elände? Det räcker väl med att det är en bra metod som kan användas ibland och med omdöme! Och dessutom, morrar Almqvist: det ideala förhållandet med en skicklig lärare på en liten grupp elever går inte alltid att uppnå om de många medborgarna skall kultiveras. Det bleve helt enkelt för dyrt.

Antingen skulle en ganska stor mängd menniskor *uteslutas* från all undervisning, och lärjungarnas antal derigenom *förminskas*; hvilket ej låter tänka sig i ett tidevarf, som dock likväl icke är barbariskt. Eller skulle lärarepersonalen *mångdubbelt* utökas; hvilket ej är verkställbart, dels i brist på så många tillräckligt användbara personer, dels på brist på underhåll och aflöning för dem alla.¹⁶

Också nästa tema ”Fri flyttning” hämtar sina goda exempel från Nya Elementarskolan. Själva sakfrågan handlar om huruvida det är lämpligt och eftersträvansvärt att låta elevernas flit och snille styra deras hastighet genom klasserna. Naturligtvis är den fria flyttningen av godo, menar Almqvist. Allt annat är tok. Varför tvinga någon som är färdig med en kurs att stanna kvar bara för att vänta på de andra? Att befordra på grund av ”förtjenst, skicklighet och kunskap” – det är rättvisa i skolan och borde så också vara ute i det övriga samhället. Utbildningstemat avrundas under rubriken ”Praktik annat än teori?” genom att Almqvist funderar lite över eventuella samband mellan väl tänkt och väl utfört. Här gäller det att inte vara förhastad i sin bedömning, menar han. Det finns utomordentligt goda och nyttiga tankar som när de skall utföras mött både ”stora och besynnerliga hinder”. Men därmed är inte sagt att detta kan tas som intäkt för att den är

själva teorien som har brister. Och tvärt om: ibland kan Praktiken – om den rätt utnyttjar sina särskilda möjligheter – bli bättre än Teorin!, inskjuter Almqvist på ett sätt som är svårt att tolka som något annat än en riktad polemik.¹⁷

3. *Det elaborerade programmet*

År 1839 och fortfarande verksam som rektor, debuterade Almqvist i Aftonbladet med en lång artikelserie som året därpå trycktes som bok *Om svenska uppfostringsväsendet*.¹⁸ Min egen version, som gör det möjligt att år 2006 bedriva arkivarbete på distans, är digital och härstammar från www.riksarkivet.se. För Almqvist i mitten av 1800-talet var det boktryckerikonstens fundamentala betydelse för massspridning som bildade utgångspunkt:

Boktryckarkonsten är det stora medlet för en universal uppfostran; men denna uppfostran själf är intet annat, än *medlet* för upplifvandet i hela menskligheten af de tvenne stora krafterna, all humanitetens yttersta grund, hvilka äro 1:o allmänt och afgjordt Förakt (hat) emot allt, som icke är rent menskligt; samt 2. Kärlek för allt, som är rent menskligt. – Vår närvarande tid är icke på långt när framme vid denna sista, stora epok. Vi befinna oss i den medlersta, den av boktryckarkonsten förberedda, allmänna *folkuppfostran*; och äfven blott i början af den. För att verka sitt slutliga mål, den allmänna Kärleken för det rätta, goda och sanna, liksom det allmänna Hatet mot det orätta, onda och falska, måste troligen i många århundraden arbetena för folkuppfostran fortgå.¹⁹

Därpå lyfter Almqvist fram boktryckarkonstens betydelse för de två reformationer som redan ägt rum i samhället: den religiösa och politiska, kyrkans och statens. De litteraturer som då fungerade som häfstänger och spridningsmedel var andaktsböckerna respektive tidningarna. För den nu stundande reformationen, ”*Familjelifvets* och de individuella *sedernas*”, vill han se ett genombrott för poesin ”huvudsakligen *Romanen* och *Dramen*”. För det är poesien som också kan bli det mest verkningsfulla medlet för folkuppfostran ”om den rätt utföres och sant artistiskt behandlas”. Skolboks litteraturen som hittills byggt vidare på andaktslitteraturen²⁰ måste nu istället ta hjälp av den litteratur där människan kan lära känna människan:

En *skildring av människan*, sådan hon verkligen är, och sådan hon är på alla punkter av lifvet, en *rättvisa*, gifven åt alla förhållanden, genom att visa hvad de på sina ståndpunkter dock äro, eller skulle kunna vara: *en målning af alla slags naturer*, efter ländernas och klimaternas olika beskaffenheter: det vore hvad som skulle kunna intressera oss i poemerna. En artistisk framställning af detta slag, utom att djupt och oändligt roa, som väl också vore ett hufvudsyfte, skulle icke mindre medföra nyttan af sann *undervisning*, emedan den gäfvade oss en blick in i tusenden hemlighetsfulla förhållanden, som det alltid är och förblifver *Vetenskapen* omöjligt att klart utreda, men som *Konsten* kan låta oss förnimma och fatta på egna sätt. Vi upprepa ännu en gång, att, utom nöjet, vore lärdomen här af en av de viktigaste och angelägnaste, som kunde bibringas. Ty *människan behöfver känna människan*, och desutom, såvida möjligt är, äfven himmelsen, jorden och alla naturer, dit hon kan komma.²¹

Efter detta vittfamnande anslag meddelar Almqvist att det är dags att gå vidare till undersökningen av det svenska undervisningsväsendets nuvarande beskaffenhet, att skärskåda det ”ännu befintliga *äldre*” och att jämföra det med ”*huru ett nyare*, deremot, i sin uppkomst visar sig”. Det nya representeras av ”den enskilt grundlagda Hillska skolan å Barnängen” – och ”den med allmänna medel stiftade nya Elementarskolan i Stockholm”. Och här kan vi se hur skribenten och utopisten Almqvist tar handräckning av rektorn Almqvist.

Då dessa tvenne skolinrättningar numera icke längre kunna räknas bland teoretiska luftslopp, utan genom ogäfaktiga prof visat sig vara av praktiskt värde, förtjena de också tagas i betraktande för deras möjliga inverkan på rikets undervisningsverk i det hela.²²

Rektor Almqvist medger att de nya skolorna haft att tampas med "otroliga svårigheter" men att uppmuntran inte heller saknats. Så till exempel märks "Kronprinsens ej sällan inträffade närvaro vid examina och terminsafslutningar."²³

I de två följande kapitlen skärskådas "Sveriges Gymnasier och äldre Skolor" såsom de bildar fond åt de förnyelser som Almqvist själv är förespråkare för. Anmärkningarna gäller såväl själva uppsättningen av läroämnen "undervisningens *material*" som lärometoderna "undervisningens *form*". Domen blir hård. De svenska undervisningsverken har stelnat i former utan liv och mening. Samma utbildningsanstalter som på Gustaf Adolfs och Christinas tid befordrade lärdom och kultur har nu stelnat och förlorat sin kontakt med sin egen samtid och dess utmaningar.

Nationen tvingas deremot nu, att anse samma inrättningar hafva glömt karakteren af sitt eget ursprung, *om* de icke följa sitt närvarande sekels billiga fordran. Hvarje ledande verks 'rôle måste vara att gå i tēten, men ej i queuen'; annars händer det besynnerliga, att uppfostringsverken sjelfva måste göras till mål för uppfostran, i stället för att gifva en sådan.²⁴

Framförallt gäller kritiken latinets, som enligt Almqvist spelat ut sin roll och numera blockerar utrymmet för de nya ämnen måste till. Allt kan inte få finnas kvar: "...man kan ju inte gå femtio år i skolan. Det är illa, men man måste inskränka sig",²⁵ noterar han lakoniskt. Vad som vidare behövs är en modernisering av lärometoderna. Almqvist argumenterar för användningen av monitörssystem, ämnesläsning, fri flyttning – d.v.s metoder som med Snillekommitténs goda minne provas i full skala på nya Elementarskolan. Härefter följer några kapitel där motsvarande kritik framförs mot universiteten. Också dessa har stelnat och förlorat framtiden ur sikte. Studenterna förleds att "med all id och håg fördjupa sig i ett Fordom",²⁶ som är dem till föga gagn i deras kommande ämbetsmannagärningar. Universiteten har blivit isolat, professorerna har blivit sig själva nog och de högt värderade examina har blivit utanverk utan verklig förbindelse med ett levande bildningsinnehåll! Almqvists recept för att återupprätta universiteten är att använda den magi som endast kan uppstå i en föreläsningssituation där professorn är fullt ut närvarande och engagerad och han betonar vikten av att – liksom i nya Elementarskolan – använda det *sokratiska* lärosättet: "Att leda så, att lärjungen arbetar sig sjelf fram i sin undervisning, mången gång, som han tyckes, öfverlemnad åt sig sjelw, men dock aldrig lemnad ur sigte"²⁷

Kapitlet elva heter kort och gott "Om folkskolan" och det är här Almqvist tar sats och lyfter upp frågan om folkuppfostran och dess oundgängliga betydelse för Sveriges framtid och välgång: "Det vissa är, att framtiden i denna fråga liksom i alla andra frågor, ligger på *människornas* sida. Denna framtid kan dröja; men den kommer",²⁸ agiterar Almqvist. "Vi tveka ej att uttala: *Tidevarfets största och mest ideala tanke är folkuppfostran.*"²⁹ Utbildningsfrågan är inte vilken fråga som helst. Här är det frågan om förhoppning, förlösning, förlösning! Människorna behöver "en förbättrad och utvidgad *uppfostran för livet*" och inte endast den "uppfostran för döden", som prästerna ger.³⁰ Den ena kraftfulla bilden efter den andra avlöser varandra.

Folkskolan får icke blott afse *förstånds*-bildningen. Till uppfostran hör i första rummet människans upplyftande till det goda; men de begrepp, hon genom undervisningen erhåller, äro medel för detta upplyftande. Och icke nog härmed: människan skall äfven upplyftas till det *sköna*. Först då hon fattar både det goda, sanna och sköna, är hon rent fattad och upptagen af Gud: är uppfostrad.³¹

Och Almqvist vore inte Almqvist om han inte också hade en plan för hur det hela skulle kunna förverkligas. Att införa en allmän och obligatorisk folkskola är viktigt men inte nog. Först och främst måste kvalitén på lärarna höjas (ge dem en särskild utbildning för sitt viktiga värv!),

därnäst måste själva ämnesinnehållet byggas ut (det duger inte med endast innantilläsning, räkning och skrivning). Som punkt tre på åtgärdslistan sätter han föräldrarnas tillit och intresse. Om inte folkskolan förmår erövra ”folkets kärlek och förtroende” är den förlorad. Till sist så en skarp uppmaning till rikets ständer att ta sitt fulla ansvar för Sveriges utveckling:

Menighetens uppfostran är den största hävstång, som gifves på jorden, till förande af ett samhälle framåt och att beskydda det. Ett historiskt rön, gällande för både krig och fred, är att människan genom uppfostran *mångdubblas* till vigt, värde och kraft: att *en* enda, väl (moraliskt, intellektuellt och fysiskt) bildad och fri man ofta kan verka och betyda så mycket som *tio*, ja som *hundra*de ohyfsade, oskicklige och trälar.³²

Särskilt när det gäller detta folkskole-kapitel syns det viktigt att än en gång fixera kontexten för dess tillkomst. Den ursprungliga artikeln stod att läsa i *Aftonbladet* hösten 1839 och ungefär samtidigt publicerades i *Post och Inrikestidningar* en anonym artikel – vars upphovsman snart visade sig vara kronprins Oscar – i liknande ärende. Det här var en tid av intensifierad opinionsbildning för att till slut få till stånd en allmän folkskola. Och det avgörande beslutet togs bara något år senare vid 1840-41 års riksdag.

4. Metarefleksion och självanalys

Tre år efter det kränkande avskedet som rektor för Nya Elementarskolan gav Almqvist ut det omfattande verket *C.J.L. Almqvist. Monografi, samlad och utgiven för att lätta översikten och bedömandet av vissa bland tidens frågor* (1844-45). Arbetet är på samma gång en summering av och ett försvarstal för de idéer och ideal som författaren under åren framfört. Här skulle belackarna från den hetsiga Det-går-an-striden, från tvisten med domkapitlet, från den ödesdigra trätan med direktionen för Nya Elementar få en rättvisande bild av hans idévärld.³³ I bokens andra avdelning ”Huvudpunkter inom Religionens, Statens och Konstens område där Almqvist av den äldre bildningens kämpar bör vederläggas” sammanfattar författaren sina yrkanden när det gäller uppfostrings- och undervisningsväsendet i elva att-satser. Främst sätter han ”att *Uppfostran* skall röra icke blott *vetandets* krets, utan framförallt *känslans* stämning, hvars upphöjande, förädlande och rättande till det goda utgör huvudsaken” (här görs också en hänvisning till Manhemsförbundets organism som också i sin helhet återges längre fram i boken).³⁴ Den femte och längsta att-satsen gäller latinfrågan:

att påståendet om de klassiska språkens införande i våra äldre skolverk, såsom psykologiskt bildningsmedel, är historiskt falsk; enär det var den omständigheten, att latinets, på den tiden vår skolverk stiftades, utgjorde det allmänna språket i Europa, varpå vetenskaper avhandlades och diplomatiska akter uppsattes, men icke någon tro på latinets egenskap, att mera än andra undervisningsämnen utbilda själskrafterna, som förorsakade detta införande; till följe varav det också är ohistoriskt, att nu, sedan latinets bruk i nyssnämnde avseenden upphört, på dess meddelande i skolor lägga större vikt, än på varje annat läroämne.³⁵

De övriga yrkandena motsvarar i princip de framgångsmetoder som han själv som rektor varit med om att pröva ut: självverksamhet, monitorer (växelundervisning), ämnesläsning, fri flyttning, anmärkningsböcker i stället för aga etc. Till sist påpekar han att universitetens utvecklingspotential ytterst är beroende av gymnasiet modernisering i den riktning som ”genom Nya Elementarskolan i Stockholm blivit praktiskt bevisad.”³⁶

II Projektioner av ett nu

De störste män hafva kommit till den öfvertygelsen, att ett tidevarfs reform, om den skall blifva grundlig och djup, måste utgå från *barnuppfostran*. Hvad ett lands *ungdom* blir, det blir en dag hela det landets folk.³⁷

Det är återigen Almqvist som talar och det han sätter fingret på är den lockelse som framtiden utövar på nuet. *Som om* det skulle kunna vara annorlunda...

Guldåldrar; svunna eller kommande

Även om C.J.L. Almqvist i sin tid verkligen inte var ensam om att attackera latinets dominerande roll i den lärda skolan så måste man säga att han gör det med en särskild konstfullhet. Med Almqvists retoriska vändningar blev latinets en symbol för en svunnen guldålder; en bild som han effektivt utnyttjar som relief till sina egna uppfordrande framtidsvisioner. Att blicka bakåt, att i enkel mening söka härma de gamla grekerna det är – menar Almqvist – att förråda samtidens pockande utmaningar och därmed att lämna framtiden obeaktad. Idéhistorikern Anders Burman har i sin avhandling *Politik i Sak. C.J.L. Almqvists samhällstänkande 1839-1851* (2005) formulerat det vackert och träffsäkert:

Det vanliga argumentet att studiet av klassiska språk bör vara kvar i skolan 'för de unges bildning till klassicitet' kan man säga att Almqvist avfärdade som en del av en maktpolitisk strategi för att få unga människor att intressera sig för 'ett Fordom' istället för att engagera sig i samtida sociala och politiska frågor vilka de härskande klasserna helst vill ha hand om själva.³⁸

Burman betecknar Almqvist som en "deliberativ reformist" och identifierar hos honom fyra signifikanta strategier, varav *bildningshöjningsstrategin* (som alltså kan ställas mot en bildningsbegränsningsstrategi) är en.³⁹ Almqvist tror på ett demokratiskt samhälle som bärs upp av upplysta medborgare och han är övertygad om att det är utbildningsväsendet som måste gå i spetsen för detta.. Burman har en övertygande bevisning "Almqvists Utopia är lokaliserad framför nuet".⁴⁰ Och dessutom, Almqvist inte bara drömde om det utopiska samhället, om hur ett himmelrike på jorden skulle kunna te sig; utan han sökte också visa på vägen dit.⁴¹ Han fann inte endast lust i att drömma vid skrivbordet utan också i att kavla upp ärmarna som rektor. Till detta finns skäl att återkomma, men först några ytterligare ord om Almqvist och utopin.

Att tänka det omöjliga

För tio år sedan uppmärksammade jag att Almqvist, i Hellquists etymologiska lexikon anges som den som förde in ordet "utopisk" i svenska språket 1841.⁴² Ett spännande sammanträffande tyckte jag och försökte på lite olika sätt finna reda på sammanhanget. Först nu har jag dock kommit en bit på vägen. Det första fyndet fann jag i *Om svenska uppfostringsväsendet* (1840) och eftersom denna trycktes som artikelserie 1839, så är vi härmed två år innan Hellquists tidsangivelse. "Man skall säga oss, att det exempel vi anført är **utopiskt** [markering här]: att i allmänhet få eller inga föräldrar i massa gifvas, som vilja stifta en skola för sina barn, än mindre vilja åtaga sig besväret att efterse skolans gång."⁴³ Det andra exemplet är spårat i romanen *Tre fruar i Småland* (1843): "Han fick med sin vän vandra igenom hela Jönköping, ty denne igenkände aldrig något ställe för Zeytons: han började nästan ana, att grefven velat bedraga honom med en **utopisk** [markering här] adress."⁴⁴ Det tredje exemplet är från *C.J.L. Almqvist: Monografi* (1844-45):

Alla reformlärare, som förtjäna sitt namn och äga någon röst i det offentliga, mena även så och icke annorlunda, när de tala om, att man måste gå *rationellt* till väga och söka utbilda staten jämte dess lagar efter förnuftets fordringar. Ty *förnuftet är ingen utopi* [markering

här] det är hemma i *verkligheten*, lika mycket som i *tankens idealer*: dess heliga mission är, att känna bäggedera, och att, med blicken stadigt fäst på de senare, oupphörligen leda den förra till allt närmare överensstämmelse med dem. Endast så styres och rättas vårt jordiska liv efter himmelens lagar.⁴⁵

Och så som begreppet är utnyttjat i denna tredje förekomst, får vi anledning att återkomma till Almqvists praktiska reformsida.

Att göra det omöjliga

Att Almqvist åtog sig rektoratet för Nya Elementarskolan och dess omtvistade experimentverksamhet fick många av hans litterära vänner att höja på ögonbrynen. Varför skulle just han, den mångbegåvade ekvilibristen, under tolv år ägna så mycken tid och möda åt en skola och dess slitsamma vardagsadministration? Själv syns Almqvist mestadels nöjd med sitt livsval även om han i efterhand – efter det han avskiljts från sitt uppdrag – också uttrycker bitterhet över bristande erkännanden för sina insatser. Som här i ett brev till vännen Janne Hazelius:

Så sant Gud lefver i himmelen och på jorden denna skola skulle hafva blifvit någonting utaf, om icke jag, genom att utsätta min egen person, här som alltid, i tusentals fall, som ingen numera vet, för all den ilska, hat, otäckhet och bråk af onämnbart slag ifrån vrånga och besynnerliga lärare, dumma föräldrar och opraktiska direktörer, slutligen genomfört saken.⁴⁶

Den viktigaste nyckeln till förståelsen av Almqvist praktiska reformsida tror jag ligger uppenbar i de programtexter som presenterades inledningsvis. Experimentet på Nya Elementarskolan var ett sätt att gå framtiden till mötes. Med små steg och små medel kunde rektor Almqvist långsamt förflytta gränsen för det omöjliga, för det ännu inte hända. I programskrifterna kunde dessa erfarenheter sedan lyftas upp till illustrativa exempel och utnyttjas som bevis på tankens riktighet och verklighetsförankring. Med de stora penseldragen kring framtiden kunde sedan mening återgenereras till det praktiska reformarbetet.

III Kompositioner, illusioner, fusioner

Som om... Poeten, siaren och tonsättaren söker på olika sätt fånga samtidens känslor och ödesfrågor, de arbetar sig metodiskt ut ur sina genrer, byter röster med varandra, härmar, går i fuga. Vad är lek, vad är allvar? Vad är form, vad är innehåll? Låt mig kort avsluta med några paralleller till Carl Jonas Love Almqvists skönlitterära författarskap.

Ormus och Ariman

Tag tillexempel berättelsen om *Ormus och Ariman* (Törnrosens bok, imperialutgåvan, bd I, 1839), känd kanske främst för sina slutrader: ”Varföre den goda dum –Varföre den kloka ond – Varföre är allt en trasa –”.⁴⁷ Detta är verkligen en satir som vrider på frågan om hur man kan göra världen bättre och hur man radikalt kan misslyckas trots de allra godaste avsikter. Här finns Ariman, ambitiös och ansvars-kännande som från ett palats på månen vill skapa den bästa av världar för människorna. Men här finns också, Ormus, oroande och orolig, som istället kritiserar möjligheten av att på avstånd planera och reglera fram det goda:

Säg mig, varföre har du nedsatt din regeringsbyrå i månen? Hade du förstånd nog att leva inne uti själva mänskligheten, inne i jordens liv och dess naturer, ingå med lust och kraft i alla de tusen olikheterna av dessa lägre varelsers sätt att vara: då skulle du, ej genom en sådan yttre befallning eller utifrån kommande dragning, utan genom en väckt önskan och åtrå inne i dessa varelsers själva, genom et hemligt inre uppställt ideal hos dem, förmå dem

att såsom av egen vilja söka det ädlare, av eget outgrundligt begär eftersträva sin förbättring, vilken jag i likhet med dig, visst anser dem komma att behöva.⁴⁸

Man kan med Ellen Key ensidigt tillskriva Almqvist Arimans position: att en utopi för människorna inte skall formos i ett palats på månen, att man om man vill förbättra världen själv måste leva i den.⁴⁹ Men man kan också som Kerstin Munck, i en liten skarpsynt betraktelse göra en poäng av att Almqvist själv, inte minst i utbildningsfrågan, påtagligt rör sig mellan Ormus och Ariman.⁵⁰ Hon påpekar också att berättelsen mycket väl kan tolkas som en förtäckt skoldebatt. Knappast någon slump, menar hon att den första versionen lästes upp i Malla Silfverstolpes salong i Uppsala 1829, samma år som Almqvist efter ett år som lektor på den Nya Elementarskolan nu också utnämndes till rektor. (Av visst intresse är också att han under åtta år tidigare faktiskt också arbetat som byråkrat på Ecklesiastikministären)

Från Almqvist brev vet vi att han gärna använde sina litterära gestalter för att illustrera sig själv och sina ibland till synes motstridiga ståndpunkter. Till vännen och kollegan Wendela Hebbe utgjuter sig Love Almqvist över samtidens oförmåga att samtidigt stå ut med hans förståndsida (Ariman) och fantasysida (Ormus):

Så länge jag lefver kommer jag derföre att vara ganska ensam, blott sällskapande med fantasien och förnuftet, med hvilka begge vänner jag får läggas i någon afsides graf, sedan de hjälpts åt att jaga bort alla andra vänner ifrån mig. Du finner, att hvad jag här skrifver. Är ungefär detsamma, som står i slutet af Ormus och Ahriman; hvartill derföre hänvisar dig, goda Wendla. Det Ahrimans-aktiga hos mig har jagat ifrån mig alla mina fordna Uppsalabekantskaper, och det Ormus-aktiga skall icke hvila förrän det skiljer mig från alla vänner på den andra, rationella, oppositionella, eller (om du tillåter mig att så säga) Stockholmssidan af verlden.⁵¹

Törnrosherrarna och den stora berättelsen

Det främsta exemplet på Almqvists *som om*-arrangemang med dubbla berättarröster är naturligtvis *Törnrosen bok* där den skimrande, gåtfulla ramberättelsen – likt Tusen och en natt och Decamarone – bäddar in en serie till synes disparata aktstycken, poem och songes. Här representeras tillvarons kluvenhet av Herr Hugo och Richard Furumo som i det avlägsna jaktstället tillsammans med en begränsad krets varje kvällning möts i den gula salongen. Och just då, och just där, låter Almqvist den nya uppläsningen gå av stapeln, uppspänd mellan två oppositionella temperament. Det är just det som är själva poängen! ”Om jag sjelf skulle vara något i Jagtslottet, så är det complexen af Herr Hugo och Richard *tillsammans*”, invänder C.J.L. Almqvist i ett brev till vännen P.D.A. Atterbom som envisats med att tillskriva honom endast ett alter ego, ”*tillsammans*: ty jag har i min person lika så mycket af det glada, belåtna och språksamma (Hr Hugos lynne), som af det demoniska och mörka (Richards).”⁵²

Simsallabim!

Att det just är Almqvists ständiga iscensättande av motsättningarna som gör det möjligt för honom att både upprätta distinktion och att upphäva den, har David Gedin lyft fram i sin artikel om profetiska sidorna av skapandet⁵³: ”... inga berättelser skulle ha tillkommit om inte i mötet mellan förnuftet (det Sanna) och känslan (det Goda)”⁵⁴ Med illusionistens övertygande ”ingenting här” – ”ingenting där” (det är bristen på godhet som är ondska, bristen på sanning som är falskhet) blir sedan, skulle man kunna säga, det omöjliga till genom stark koncentration och fingerfärdighet. Se här: ett innehåll som *inte* kan reduceras till form! Se här: en struktur som *inte* förmår bära sin gestaltning! Se här: en Ormus *och* en Ariman, se här en Hugo Löwenstjerna *och* en Richard Furumo. Och plötsligt är det inte längre motsättningarna utan skillnaderna som blir det intressanta.⁵⁵ Kanske kan man till och med leka med tanken att Almqvist lät Nya Elementarskolan (med sin begränsande yta, obestridliga organisation och pockande

vardagsverklighet) i kompositionen av utopia spela en liknande roll som Jaktsslottet och gula salongen för Törnrosens bok. Ett tillsynes antitetiskt förhållande som snarare visar sig vara varandras förutsättningar. "...ensamt i naturen, men inom dess murar lefde på sätt och vis hela Verlden..."⁵⁶

¹ T.ex. Arne Melberg, *Realitet och utopi. Utkast till en dialektisk förståelse av litteraturens roll i det borgerliga samhällets genombrott*, 1978, Kurt Aspelin: "Det europeiska missnöjet". *Samhällsanalys och historiespekulation, Studier i C.J.L. Almqvist författarskap åren kring 1840*, 1979, Bertil Romberg, *Carl Jonas Love Almqvist. Liv & verk*, 1993, Eva Borgström, "Det går an och kvinnorna" i *Res Publica* nr 22, Tema Carl Jonas Love Almqvist, 1992, Johan Svedjedal, *Almqvist – berättaren på bokmarknaden. Berättartekniska och litteratursociologiska studier i C.J.L Almqvist prosafiktion kring 1840*, 1987, Lars Burman, *Tre fruar och en mamsell: Om C.J.L. Almqvists tidiga 1840-talsromaner*, 1998. Se också nedan noterna 2-6 samt 50, 53.

² C.J.L. Almqvist, "Om poesi i sak", här citerad ur *C.J.L. Almqvist. Monografi 1844-45*, s 239.

³ Från *Törnrosens bok, duodesupplagan*, kan nämnas t.ex. Drottningens juvelsmycke, Det går an, Svenska fattigdomens betydelse. Från *Törnrosens bok, imperialoktavutgåvan* t.ex. Ormus och Ariman, Europeiska missnöjets grunder. För en god överblick av journalistiken se C.J.L Almqvist, *Journalistik. Urval, inledning och kommentarer av Bertil Romberg I-II*, 1989.

⁴ Förutom några mindre minneskrifter över Nya Elementarskolan finns sedan gammalt Hedwig Petri-Liljekrantz, lic-avhandling *Carl Jonas Almqvists pedagogiska verksamhet*, 1923, Louise Vinge, "Almqvist – läraren" i *Carl Jonas Love Almqvist – konstnären, journalisten, pedagogen*. Red. Lysell & Lohse, 1996. Per- Johan Ödman har ett stycke "En provskola och dess rektor" i *Kontrasternas spel. En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*, 1995, Annika Ullman har lyft fram honom i *Rektorn. En studie av en titel och dess bärare*, 1997. Två nya avhandlingar är mig till särskilt stor nytta i projektet: litteraturvetaren Jon Viklund, *Ett vidunder i sitt sekel. Retoriska studier i C.J.L. Almqvist kritiska prosa 1815-1851*, 2004 samt idéhistorikern Anders Burmans *Politik i sak. C.J. L. Almqvist 1839-51*, 2005. Det utbildningshistoriska standardverket, Wilhelm Sjöstrands *Pedagogikens historia* del III:2, "Utvecklingen i Sverige under tiden 1805-1920", 1965, försvarar också sin plats.

⁵ *Allmän språklära*, 1829, *Svensk rättstavningslära*, 1829, *Linnearteckning*, 1830, *Räknekonst för begynnare*, 1832, *Svensk språklära*, 1832, *Lärobok i geometri*, 1833, *Grekisk språklära*, 1837, *Lärobok i franska språket*, 1838.

⁶ Se Jakob Staberg, *Att skapa en ny man. C.J.L. Almqvist och Mannasamfund 1816-1824*, 2002.

⁷ Se Viklund, op.cit., s 51-60.

⁸ *C.J.L Almqvist: Monografi* (utg. 1845-46). Här citerad från *Samlade verk* nr 26, 1995, s 172.

⁹ C.J.L.Almqvist, "Några drag", *Skandia, Tidskrift för vetenskap och konst*, band 3, 1834, häfte 1, Kapitel IX Rörande elementarundervisningen (s. 73-101).

¹⁰ Op.cit., s. 75.

¹¹ Ibid.

¹² Op.cit., s 76.

¹³ Op.cit., s 77.

¹⁴ Op.cit., s. 80.

¹⁵ Op.cit., s. 80-81.

¹⁶ Op.cit., s. 86.

¹⁷ Op.cit., s. 100.

¹⁸ Frånsett de 12 sista sidorna publicerade i *Aftonbladet* 1839 i nr 4, 18, 29, 30, 31, 47, 52, 53, 65, 75, 92, 93, 108, 126, 127, 140, 159, 205, 293.

¹⁹ C.J.L. Almqvist, *Om svenska uppfostringsväsendet*, 1840, s. 4.

²⁰ Op.cit., s. 12.

²¹ Op.cit., s. 10-11.

²² Op.cit., s. 14.

²³ Ibid.

²⁴ Op.cit., s. 18.

²⁵ Op.cit., s. 25

²⁶ Op.cit., s 114.

-
- ²⁷ Op.cit., s. 70.
- ²⁸ Op.cit., s. 164.
- ²⁹ Op.cit., s. 167.
- ³⁰ Op.cit., s. 109.
- ³¹ Op.cit., s. 168.
- ³² Op.cit., s. 171.
- ³³ C.J.L. Almqvist: *Monografi*, 1845-46. Nyutgiven 1995 (*Samlade Verk nr 26*) med inledning av Bertil Romberg.
- ³⁴ Op.cit., s. 86.
- ³⁵ Ibid.
- ³⁶ Op.cit. s. 87.
- ³⁷ C.J.L. Almqvist. ”Om kvinnans betydelse”, *Aftonbladet* 24/11 1843.
- ³⁸ A. Burman, op.cit., s. 120.
- ³⁹ Op.cit. s. 79-81 (begreppet hämtat från den tyske pedagogikhistorikern Hartmut Titze)
- ⁴⁰ Op.cit., s. 208.
- ⁴¹ Op.cit., s. 287.
- ⁴² Ullman, op.cit., med referens till Elof Hellquist, *Svensk etymologisk ordbok*, 1989, uppslagsordet ”utopi”.
- ⁴³ C.J.L. Almqvist, *Om svenska uppfostringsväsendet*, 1840, s. 107.
- ⁴⁴ C.J.L. Almqvist, *Tre fruar i Småland*, 1843. Här citerad ur den vetenskapliga utgåvan av Almqvist *Samlade Verk nr 25*, 1998, s. 144/118. Funnen med hjälp av den digitala sökfunktionen www.spraakdata.gu.se/ib/vittsam/almqvist.html
- ⁴⁵ C.J.L. Almqvist: *Monografi*, 1845-46. Nyutgiven 1995, op.cit., s. 382.
- ⁴⁶ Brev till Johan August Hazelius, odat 1844 eller 1845. i C.J.L. Almqvist *Brev 1803-1866*. Ett urval med inledning och kommentarer av Bertil Romberg, 1968, s. 189.
- ⁴⁷ C.J.L. Almqvist, ”Ormus och Ariman” i *Törnrosens bok* Imperialutgåvan bd I (1839), Här citerad ur *Samlade skrifter*, XIII, 1922, s. ?
- ⁴⁸ Op.cit., s. ?
- ⁴⁹ Ellen Key, *Sveriges modernaste diktare. C.J.L. Almqvist*, 1897, s. 24.
- ⁵⁰ Kerstin Munck, ”Ormus och Ariman: A och O i pedagogiskt arbete” i konferensrapporten ”Tänk efter, tänk nytt, tänk om”, *Skriftserie från Universitetspedagogisk centrum*, Umeå universitet, 2006:1.
- ⁵¹ Brev till Vendela Hebbe 17/6 1843, i C.J.L. Almqvist *Brev 1803-1866*, 1968, op.cit., s. 174.
- ⁵² Brev till P.D.A. Atterbom 27/1 1839, op.cit., s. 137.
- ⁵³ David Gedin, ”Almqvist – profet i sitt eget land”, *Artes* 1993/2.
- ⁵⁴ Op.cit., s. 45.
- ⁵⁵ Tack Kerstin Munck, op.cit., s. 37!
- ⁵⁶ C.J.L. Almqvist, ”Jagtslottet”, i *Törnrosens bok*, duodesupplagan bd I, 1832. Här citerad ut *Samlade Verk* 5, 2005, s. 45.